

FELMÉRI A VALLÁSRÓL ÉS A VALLÁSOS NEVELÉSRŐL*

Ha Felméri felfogását vallásosságról, vallásról meg akarjuk érteni, a legjobb kiindulópont véleménye a felekezeti iskolákról. "Hasztalan hirdetjük a nemzet egységét - írja -, valameddig a különböző felekezeti iskolák gyakorlatilag elválasztják gyermekeinket egymástól." (620. old.) Ellene van, hogy az iskolák vallásfelekezetek szerint elkülönítsék a gyermekeket. "Ne feledjük - írja -, hogy nincs az iskolához fogható több oly hely, mely úgy taníthassa az egyetemes felebaráti szeretetet; s valameddig elkülönítjük egymástól gyermekeinket, mindaddig az újabb nemzedékek kisebb-nagyobb mértékben ismételni fogják a régiek tévedéseit és szenvedélyeit. Ám a mi iskolázásunkban ma a nemzetnévelés szempontja a fő, s nem az, hogy egymásra féltékenykedő és kicsinykedésben kifogyhatatlan ifjúságot neveljen." (621. old.)

Mélységesen elítéli, bár "az akkori világnézet természetes folyamányának" tartja, a vallásosságnak azt a korszakát, amelyet "a versengés" korszakának nevez: a XVI. és XVII. század vallási üldözéseit, vallásháborúit. Az üldözés és gyűlölet korszaka volt ez, amelyben ezrek és ezrek szenvedtek martíromságot felekezeti meggyőződésük miatt. Montaigne-t idézi: "Az emberiség a martírok ezrei vérehullása árán jött rá Montaigne igazságára; hogy igen magas ár egy embert maga conjecturáiért elevenen megégetni." Úgy látja, hogy a felekezeti vallásoktatásban a XIX. század végén is fennmaradt a "két-három száz évvel azelőtti dogmatikai nehézfegyverzet". A "különböző egyházak" nem szűntek meg "tekintélyes erőfeszítést tenni felekezeti tudat erősítésére, de ugyanakkor ügyet sem vetnek az ifjú nemzedék szívében a krisztusi vallásos érzet felébresztésére". Az ifjak értelmét még mindig "dogmatikai tételekkel ruháztatják, elfelejtik a szeretet melegét ébresztgetni szívökben minden iránt, ami szent (Isten, haza és család iránt), sőt hidegre tüzelik érzületüket más hitű társaik iránt". (621.o.)

A "versengés korszakát" a vallásos nevelés terén először a "türelem korszaka" váltotta fel, majd "a nemzeti nevelés korszakának" kell felváltania; ez utóbbi van hivatva az új nemzedék "erkölcsi érzetének" kiművelésével felszámolni "a községi és felekezeti élet szakadozottságát", a nemzet "összetartozósága érzetének nagy hiányosságát". (623-624. old.) "Ma a nemzeti fejlődés korszakában - írja Felméri - egy nemzettest tagjainak nem csupán türelemmel kell egymás iránt viseltetniök, hanem szeretettel is." (620. old.)

Felméri meggyőződése, hogy a XIX. században teljesen idejétmúlt a felekezeti vallásosság türelmetlensége, de elégtelen és idejétmúlt a közömbös vallási türelmesség is. E századnak, amelyben szerinte "a humanitas érzete rendkívül nagy haladást tett", a

* Felméri Lajos a Kolozsvárott 1872-ben alapított Ferenc József Tudományegyetem első pedagógiaprofesszora. A tanulmány Felméri Lajos A neveléstudomány kézi könyve c. Kolozsvárott 1890-ben első kiadásban megjelent nagyszabású műve alapján készült. A tanulmányban található idézetek mind e könyvből valók. (Felméri Lajos: A neveléstudomány kézi könyve. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája 1890.)

felebaráti szeretet, a legmagasabbrendű humanitás vallása felelhet csak meg, és ez "az igazi krisztusi vallás". És ha e században mégis a vallásos közöny terjed, akkor ez "nem a kor irányzatának a hibája", hanem a versengés korszakából itt maradt, a felekezeti tudatot erősítő, az egymás iránti gyűlölködést továbbra is szító, a kiüresedett vallási dogmákhoz ragaszkodó vallási felfogás és vallásos nevelés következménye. (621. old.)

Hogy miért értékeli Felméri a XIX. századot a humanitás nagy haladásaként, azt szociálintropológiai nézeteiről írt tanulmányunkban konkrétan és részletesen kifejtettük.* Rövid foglalathban: korábban a nép, a dolgozó nép és a faji, vallási előítéletek következtében kirekesztettek nem tartoztak a társadalomhoz, társadalmon kívüliek voltak. A társadalmat csak a született előjogokkal rendelkező rendek, osztályok alkották. Éppen ezért "a régi társadalom" a szó igazi értelmében nem is volt társadalom. "Azelőtt társadalomról azért nem lehetett szó, mert a polgári jogok nem voltak közkincs. Az egyesek rokonszenve csak a rendi tagokra terjedett." (72. old.) Történetileg érthető, hogy e régi korszak vallásossága is az egymás iránt gyűlölködést szító felekezeti vallásosság volt. A XIX. század teremtette meg "a törvényszerűségein és szabadságon" alapuló "rendezett" társadalmat, amelyben mindenki egyenlőségre és szabadságra születik, amelyben "az egyenlőség és igazságosság erkölcsé diadalmaskodik". De az egyéni szabadság feltétele éppen azáltal teremthető meg, hogy mindenki "első renden" mások szabadságát, illetőleg az azt szabályozó törvényt tartozik tisztelni. A XIX. század hozza létre azt a demokratikus társadalmat, amelyben az ember azzá lehet, "amire ben-született tehetségei sarkallják", tehát egyéniség, személyiség, de ugyanakkor "idegsejt, mely sok szállal fonódik hasonló társaihoz, ember, ki a rokonszenv, felebaráti szeretet és az ősök tisztelete érzelmeivel fűződik egy nemzethez". A polgári demokratikus társadalom ugyanis - megfelelő történelmi előzmények folyamányaként - nemzeti társadalomként alakul meg. A régi társadalomban a rendek merev elkülönülése következtében hiányzott a nemzetté egyesítő "közös érdek". A személyiség "társadalmi atom", aki ugyanakkor, amikor megkapja a demokratikus társadalomtól a lehetőséget egyénisé-gének kiteljesedésére, "az egyéni mozgásra és haladásra", ezt a társadalom, a nemzet hasznára, embertársai javára kell kamatoztatnia. A személyiség egyben "polgár"; a demokratikus társadalom "egymás mellé rendelt, egyenjogú polgárok" társadalmá egyforma jogokkal és kötelességekkel. A demokratikus társadalomban "az érték mértéke" a szabadság. A szabadság azonban nem szabadosság, csak az az ember szabad, aki képes "önmagát fegyelmezni, önös szenvedélyeit megzabolázni", a társadalmi együttélést szabályozó törvényt "belátással párosult vonzalomból" tisztelni, akiben magas fokon kialakult a másokért érzett felelősség- és kötelességtudat.

Ez tömören a XIX. század polgári demokratikus és nemzeti társadalmainak kialakulásával a társadalom humanizálódásának az az előrehaladása, amelynek magával kell hoznia a vallás és a vallásos nevelés átalakulását is: a felekezeti uszítás, "versengés" és a csak türelemre nevelő korszaka helyett a vallásos nevelés "nemzeti korszakát". A vallásnak is az válik feladatává, hogy "a társaséleti fejlődésnek nevezetes tényezője" legyen, hogy elősegítse a társadalom humanizálódását, hogy a tudománnyal, a

---

* E tanulmányt a Magyar Pedagógia c. folyóirat közlésre elfogadta, és az 1889 évi 3. számában fogja közölni.

művészettel, az erkölccsel együtt "munkásszerve legyen a emberi társuláshoz és haladásnak". (32. old.) Ennek a vallásnak a lényege csakis "a közboldogságot előmozdító" cselekedetekben, a "kötelesség tisztább eszméjében" megnyilvánuló "egyetemes felebaráti szeretet" lehet.

Az eddigeből kitűnik, hogy Felméri a vallásban is történelmi produktumot lát, vagy legalábbis azt is lát. A vallás tükörképe a mindenkori "társadalmi szerkezetnek", a humanizálódás ama fokának, amelyre az emberiség történelmi fejlődése során eljutott. Amíg a rendi társadalom fennállt, amíg "a polgári jogok nem voltak közkinccs", amíg az emberek között áthághatatlan születési és vagyoni különbségek léteztek, és teljes volt az esélyegyenlőtlenség, addig a "dogmai tételeikhez" kicsinyesen ragaszkodó vallási felekezetek kíméletlen, "a mátyások ezrei vérengzését" követelő versengése volt a jellemző, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség társadalmának új vallásra, a "legmagasabbrendű humanitás" vallására van szüksége.

Egyéb bizonyítékaink is vannak arra vonatkozóan, hogy Felméri a vallás és "társadalmi szerkezet" között szoros kapcsolatot tételez fel. Rámutat pl. arra, hogy a despotikus ókori és középkori államhatalmi és családi viszonyokat a vallás mindenkor igazolta. "A hajdan-korban" - írja a politikai hatalom arculatának megfelelően "a családfő hatalma korlátlan, abszolút, a házasság rendszerint a politikai érdekeket szolgálja, s nem a szív érdekeit". "Természetes, ha az így alkotott háztájban az asszony eszköz, s a gyermekek semmik." (48. old.) Ez a despotikus családszerkezet nemcsak az ókori keleti államokban, hanem az ókori görög államokban és a rómaiaknál volt jellemző, a keresztény középkorban is. A keresztény vallás Felméri szerint ugyan új, humánus elvet hirdetett meg a társadalmi és családi viszonyokat egyaránt, de a tényleges, történelmileg megvalósult kereszténység továbbra is az embertelen, despotikus emberi és családi viszonyokat támasztotta alá. A keresztény elv, amely "a szeretet érzetével szolidaritásba hozza a család és a társadalom tagjait egymással", és amely szerint "mindenki szabadságra születik s saját erőfeszítésével valósítja meg magán Isten képviselését", hosszú ideig nem tudott "győzelemre jutni", mert "útját állták a dogmák". "A középkor egyházi atyái - fejt ki Felméri - a görög-római világnézet útján járnak, s az asszonyt tökéletlenebb lénynek tartják, mint a férfit; természetesen, ha e korban a családapák színe előtt az anya és a gyermekek teljesen háttérbe szorúlnak." (49. old.) A középkori kereszténység is az "atyai tekintély isteni származását" hirdette, és hasonló kegyetlen, embertelen bánásmódokat szentesített, mint amilyenek az ókori despotikus államokban voltak szokásban. A következő konkrét példákkal igazolja ezt: "...a középkortól maradt ránk annak a borzasztó szokásnak az emléke, hogy új ház (családi fészkek) építéskor a család legifjabb tagját a család szerencséjéért annak alapjába befalazták." (50. old.) Ugyancsak a keresztény középkor itt-ott máig is élő barbár szokása volt, hogy a család egy tagjának vétsége miatt a család összes közeli és távoli tagjának lakolnia kellett. Sajátos módon Felméri az emberi és polgári jogokat alkotmányba iktató antiklerikális francia forradalmat tartja ama társadalmi átalakulás kiinduló pontjának, amely a társadalmat és a családot "a szeretet érzésével szolidaritásba" hozó keresztény elvet valóra válthatja, és amelyben mindenki szabadságra születvén saját erőfeszítésével megvalósíthatja magán isten képviselését, amivel Felméri nem kíván mást kifejezni, mint azt, hogy mindenki kifejlesztheti magában a legmagasabbrendű humánus elvet, eljuthat az

emberi tökéletesség magas fokára, amelyet Felméri nagyon is konkrétan, kora történeti szükségleteinek megfelelően értelmez.

A világnézet társadalmi meghatározottságát Felméri több vonatkozásban is hangsúlyozza és bizonyítja. "A középkor világnézete fő vonásait megtaláljuk társas szerkezetében is, és abban különbözik az ó- és újkortól." (70. old.) Ez a középkori vallásos világnézet "az embert a rendhez, a testülethez és a földhöz kötötte". A középkori társadalmi keretek kisebb-nagyobb merevséggel a XVIII. század végéig fennmaradtak, "midőn a francia forradalom azokat összetörte; az egyént régi kötelekeiből felszabadította, és a társadalmi rendek létrájáról leszállítva a maga lábára állította. Így született meg a demokratikus vagy jelenkori társadalom". (70. old.) A középkori erkölcs, amely természetesen vallás erkölcs volt "nem csak hogy nem protestált - jelenti ki Felméri - a fennálló társas szerkezet ellen, hanem másról vagy jobb szerkezetűről nem is álmodott". A középkori ember gondolkodása "dogmatikus", "passzív", "naívnul hívő" volt, gondolkodása motívumait kívülről kapta, s egyáltalán nem magából merítette. (70-71. old.) A középkori világnézet teljességgel nélkülözte "a haladás eszméjét", a világot, a túlvilágot és a poklot örökre meghatározottnak, állandónak és megváltoztathatatlanak vélte. "A középkor emberének korlátolt az universuma a Laplace és Galilei universumához képest, de oly állandó, mint állandó volt a föld és a pokol, s szentül hitte, hogy a világ olyan volt és lesz mindig, aminőnek látta, és hogy azt majd az utolsó ítélet is olyannak találja." (70. old.)

Felméri részletesen jellemzi a középkori világnézetnek megfelelő dogmatikus oktatást, amely kizárólag a tekintélyen alapult, nem volt tekintettel a tényekre, a valóságra, nem ismerte a megfigyelést, még az elemi józan ész is nélkülözte. Kérő példákat hoz fel "a betűből való bölcsekedés dühére és a tények megfigyelésének ignorálására". "Aristoteles iratainak szintoly ingadhatatlan volt a tekintélye, mint a Bibliának - írja. Természetes volt tehát, ha az Isten kijelentette és Aristoteles mondotta az igazságokat, könyv nélkül szintűgy betanulták, mint Cicero és Virgil irodalmi szépségeit, azoknál igazabbat, ezeknél szebbet képzelni sem lehetett." (42. old.)

"A kritikai szellem - állapítja meg Felméri - aláásta a hit alapjait...ázóta a philosophok megtanítottak, hogy a tekintélyen alapuló hit helyébe a szabad vizsgálódást és a megfontoláson épült meggyőződést tegyük." Az iskolák, amelyek régebben a dogmák "lelőhelyei" voltak, "a felfogó és ítélő erő művelő helyeivé, a józan ész" terjesztőivé váltak. Megingott a hit a Bibliában is mint megdönthetetlen igazságokat tartalmazó isteni kinyilatkoztatásban... "gyermekkori Bibliánkat eldobtuk magunktól - írja -, többé nem hiszünk úgy a világ teremtésében és a próféták rendjében, mint akkor hittünk..." (42. old.)

Már itt rá kell azonban mutatnunk arra, hogy Felméri rendkívül nagyra becsüli a Bibliát: mint az ó-, mind az újszövetség iratait; a bibliai történetekkel való megismerkedést a nevelés elengedhetetlen eszközének tekinti, de mint a fenti idézetből is kitűnik, a bibliát nem tekinti a kinyilatkoztatott isteni igazságok forrásának, hanem elsősorban örökbecsű esztétikai és erkölcsi nevelő értékű műként értékeli: "A biblia - írja - a vallásban levő költői és erkölcstan rész örökbecsű kódexe lévén, magaviseletünk és kötelelességteljesítésünk stílusára legremekébbül bevezetnek az ó- és újszövetség iratai." (618. old.) A Biblia nem isteni kinyilatkoztatás, de "az ószövetség epikai és festői jelene-

teivel, drámaiságával, rhythmusos költészetével és szenséges moráljával örökké elsőrendű olvasmánya lesz minden nemzet ifjúságának... Meg vagyok győződve, hogy a mi társadalmunkban a Biblia nélkül a gyermek és ember fejlődése szintoly lehetetlen, mint amely lehetetlen volt a görög társadalomban Homér nélkül... Úgy tetszik nekem, hogy az emberiség gyermekkorának a könyve, a Biblia örökké a legjobb könyve lesz minden ember gyermekkorának..." (509-510. old.)

Nem érdektelen megvizsgálni, milyen nevelési tartalmakra hívja fel Felméri a figyelmet a bibliai történetekben. Az ószövetségben a legfontosabb tanulságként "Izrael népének az egész ószövetségen végigvonuló együttérzését, a szoros együvé tartozást, a minden lapon érezhető erkölcsi és faji kötelekeket, a családi szeretet és a patriarkák korát jellemző önfeláldozás drámai jeleneteit" ajánlja. Ezek az erények pontosan azok, amelyekkel ő a saját korában a nemzeti összeforrottságot, a nemzeti együvé tartozást kívánta erősíteni, és amelyeket - mint fentebb már láttuk - szembeállított a nemzeti egységet megbontó felekezeti gyűlölködéssel. Az újszövetséget pedig "az élő szeretet", "az egyetemes felebaráti szeretet" dokumentumának tartja, ama egyetemes, nem felekezeti vallásos szellem "plasztikai kifejezésének", "melyet nem lehet tudományként tanítani, mert a szív dolga, s a szívvel nem lehet argumentálni." "A krisztusi vallás - írja - nem tudós vallásban áll, hanem élő szeretetben." (619. old.) Az élő szeretetre nevelés hangsúlyozásában is elsősorban "a nemzetné növekedés szempontja" vezet, ebben az élő szeretetre nevelésben nincs semmi érzélgősség. A Biblia a legalkalmasabb olvasmány szerinte a rokonszenv érzésének, a különböző felekezetekhez tartozó gyermekek egymás iránti szeretetének a felébresztésére és ily módon a nemzeti egység erősítésére. "És ezért a rokonszenve hatásért - írja - rendkívül becse a Biblia olvasása az iskolában az ifjú nemzedék egyöntetű érzületének a megteremtésére. Az egy közsgben egymással lakó, habár különböző felekezeti polgárok gyermekei legjobban rászoknak az Isten és felebaráti szeretet emotiójára az ima és a biblia olvasása után." (620. old.) A Biblia olvasatásának annak megértését és megérzését kell elősegítenie, hogy - mint írja - "ma a nemzeti fejlődés korszakában egy nemzettest tagjainak nem csupán türelemmel kell egymás iránt viselteiniök, hanem szeretettel is". (620. old.) A fenti idézetben szó van az imáról is, az alábbiakban még kitérünk Felméri fejtegetéseire az imáról, melyek szintén mélyen bevilágítanak a vallásosságról vallott felfogásába.

Már az eddigiekből is világosan kitűnik, hogy Felméri a vallást, a vallásos nevelést elsősorban azoknak az erkölcsi eszméknek a szolgálatába állítja, amelyeket a demokratikus nemzeti társadalom létrejötte és megerősítése szempontjából fontosaknak tart. Az alábbiakban bizonyítékát kapjuk annak, hogy Felméri a vallás lényegének tekinti az erkölccsel való bensőséges kapcsolatát, sőt talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, Felméri vallásossága nem egyéb, mint az erkölcsiség magasabb fokozata. "Természetes tehát - írja - az a postulátum, hogy a moralhoz okvetlenül kell valami tisztító és emelő hatás vagyis olyasmi, ami cselekedeteink értékének fényt és ízt ad. S ez a valami a vallásos emotió, mely szárnyat ad érzelmünknek, s költői ihletése által az utilitarizmus prózaiságából fölemel a kötelesség tisztább eszméjére, tekintetünket a legmagasabb tökélyre irányozza, mi nélkül a legszeretetre méltóbb ember sem lehet el." (620. old.) A vallás tehát az a többlet, amely az erkölcsi utilitarizmusból az erkölcsiség magasabb fokára emel föl bennünket. Erkölcsi utilitarizmusok Felméri annak az embernek az erkölcsi magatartá-

sát érti, aki ugyan eleget tesz az erkölcsi követelményeknek, de ezt elsősorban azért teszi, hogy saját magával elégedett lehessen, hogy erkölcsös cselekedeteiben saját maga érdemeit könyvelhesse el, hogy megnyugtassa lelkiismeretét, és megszerezze embertársai becsülését. Az erkölcsi utilitarista tehát Felméri szavaival szinte könyvvitelt vezet erkölcsi cselekedeteiről: ezért és ezért az erkölcsi cselekedetért ez és ez az érdem jár. "A mi cselekedeteinknek és a nekik megfelelő érdemnek nyilvántartása - írja - rászoktat bennünket egy bizonyos utilitarizmusra. Magaviseletünkhez hozzá gondoljuk az erkölcsi mérlegben neki megfelelő érdemet, ami nagyon is anyagi ízfűvé teszi a morált s prózaivá és földhöz ragadottá magaviseletünket." (612. old.) Felméri elégtelennek tartja és elítéli ezt a tulajdonképpen nagyon is önző, a hasznosság elvén nyugvó erkölcsösséget, ezt az "etikai önelégültséget", amely gátat is szab az erkölcsi tökéletesedésnek. Erkölcsileg tökéletesedni, egyre magasabb erkölcsi színvonalra jutni csak "etikai alázatossággal" lehetséges, vagyis olymódon, ha erkölcsi cselekedeteinket az erkölcsi eszmény "legmagasabb fokához", "az isteni tökélyhez" viszonyítjuk. "Így az is, aki erkölcsileg sokra emelkedett, jobban látja, minő csekély az a magaslát, amelyre feljuthatott: legjava magaviseletével sincs megelégedve, mert érzi, hogy minő tökéletlen az emberi tökély az isteni tökélyhez képest". (612. old.) Az erkölcsiségnek ez az erkölcsi cselekedeteket nem önérdemként elszámoló, hanem etikai alázatossággal együttjáró magasabb foka, "a kötelességnek ez a tisztább eszméje" az erkölcsiségnek a vallásos szintje, lényegében maga a vallás.

Amikor Felméri az etikai önelégültséget kárhoztatja, és szembeállítja vele az etikai alázatosságot, szó sincs természetesen nála valamiféle etikai aszketizmusról. Ez teljességgel ellentmondana Felméri világnézetének, pedagógiájának, amelynek alapvető vonása egyrészt a cselekvő társadalmiság elve, másrészt az embernek mint örömkereső, boldogságra törekvő lénynek etikai és pedagógiai legitimizálása. Az örömet és boldogságot azonban szerinte az emberiség fejlődése, humanizálódása folyamatában kialakuló egyre magasabbrendű, a társadalmi fejlődést szolgáló eszmények önkéntes követésében leljük meg." Az emberi cselekvés magasrendű eszménye pedig - írja Felméri - a másokért éles, a felebaráti szeretet, s jelszava: Mindenki másokkal, mindnyájan egyért." (15. old.) Ez a humánus magas fokát kifejező eszmény és jelszó azonban "az emberiségnek az állatiasság fölött aratott lassú diadalában" jut csak érvényre, csak hosszú történeti folyamatban győzi le "az állati cselekvés törvényét: az individualizmust, amelynek jelszava viszont: Mindenik mindenikkel szemben csak magáért". (15. old.) Az etikai alázatosság tehát ugyanazokra a már említett erényekre utal, amelyeknek Felméri szerint a demokratikus nemzeti társadalmak egyéniségekké, személyiségekké váló polgárait jellemezniük kell, és amelyeket Kézikönyvének a nemzeti nevelésről szóló részében az iskola nevelési feladataiul így jelöl meg: "Általában az iskola a maga nevelésével nem csupán melegágya az újkori társadalomban nagy szerepet vivő emberies megszokásoknak, minők az egyenlőség, igazságosság, rokonszenv és önfeláldozás, hanem a nemzeti solidaritás tűzhelyévé lesz, ha a testi, értelmi és erkölcsi nevelés különböző ágazataiban beleszövi a hazafiaság motívumait." (100. old.) A szabad egyéniségnek tehát a maga egyéni kvalitásaival, amelyek kibontakozását éppen a mindenkinek esélyegyenlőséget biztosító demokratikus társadalom teszi lehetővé, a társadalmat, a nemzetet, a köz érdekét kell elsősorban szolgálnia magasfokú felelősség-

és kötelességtudattal, a mások iránti szeretettel. Ezt jelenti Felmérinél az etikai alázatosság, "a kötelesség tisztább eszméje", ez a vallásos magaslatra emelkedett erkölcsiség.

A már elmondottakból az is teljes egyértelmőséggel következik, hogy Felméri "felvilágosult" vallásos felfogása éles ellentétben áll minden dogmatikai tételeken nyugvó vallással, amely az embereket különböző felekezetekre osztja, és ezzel szemben az embereket egyesítő, az emberek társadalmi szolidaritását erősítő egyetemes vallást és vallásoktatást hirdet meg, amelynek lényege - mint már rámutattunk - az embernek mint társas lénynek, mint a társadalom tagjának legmagasabbrendű erkölcsi kifejeződése: a tettekben, a cselekvésben, a munkálkodásban megnyilvánuló felebaráti szeretet. Ebből érthető meg, hogy Felméri a felvilágosult vallást sajátos paradoxonként nem az "ész", hanem a szív dolgának tartja, szerinte nem a vallási tételek, istenbizonyítékok, biblíamagyarázatok, "káték" ismerete, hanem az isten közvetlen megérzése tesz bennünket vallásossá. A leghatározottabban elítéli, hogy a vallásoktatás "dogmatikai tételekkel" tömje tele a gyermekek fejét, "hiszen a gyermekek szelleme általában nem kedveli az absztraktoknak azt a nehéz fajtáját, mely szűk tapasztalata körén messze túl esik". A "káték" pedig tele vannak ilyen elvontságokkal, "melyeket ha betanul a gyermek, hozzájuk semmi megérthető eszmét nem fűz". Az "újkori teológiákból" betanult isteni attribútumok is szerinte zavaros, hamis fogalmakat alakítanak ki a gyermekben istenről. "És - írja - nincs is ok az olyan dogmatikus tételsorozatok (káték) korai betanulására", az isteni attribútumokról való tudós vitatkozásra, mert "hiszen a vallás a szív, az érzés ügye, s nem az észé", "a legfényesebb dogmákbetanolása mellett, a szív mélyén lakó érzés nélkül az ember Istentől merőben üres lehet". (621-622.old.) "A vallás a vallásos érzetbe veti meg lábát...aki felvilágosult fejjel, azaz a fej argumentumaival keresi az istent, ritkán és nehezen találja meg. Az Istentől való vitatkozás csak ártalmára van a vallásos érzetnek, mely a szívből kapja fő tápszereit." (614. old.) A közvetlenül, érzelmileg megélt vallásosságunk megcinoghat, ha a vallást, istent eszünkkel akarjuk megközelíteni. "Hiszen - írja - bennünk, felnőttekben is állandóan küzd a két irány egymással: érzésünk és Istent alakba öltöztető képzeletünk harcra kél az ésszel, mely elég vakmerő isten létét is kétségbe vonni." (610. old.) A protestáns lelkes Felméri egyéni dilemmája is benne van az idézett mondatokban. A vallásos hitet, mint a vallásos áhitat fokán átélt egyetemes emberi szeretetet, istent mint a képzeletünkkel emberi alakba öltöztetett legmagasabbrendű értékek foglalatát meg akarja őrizni, de ez csak a minden közvetítés (egyház, felekezet) nélküli, egyéni érzelmi átélés teszi lehetővé számára, a gondolkodás csak megkérdőjelezhetné, vajon van-e egyáltalán vallás, van-e isten, pontosabban: amit ő vallásnak, istennek mond, valóban vallás-e, isten-e.

Felméri a vallásról és a vallásos nevelésről szólva soha nem tesz említést transzcendens istenországáról valamiféle túlvilágról, halhatatlan lélekről, örök életéről. Egy egész fejezetet szentel ugyan Kézikönyvében a vallásos nevelésnek (XXXVI. fejezet: A vallásos érzet és nevelése), de ebben szó sincs üdvözölésről, kárhozatról, isteni büntetésről, kegyelemről, a túlvilági életre, az örök boldogságra való előkészületről. Az istenfogalommal kapcsolatban elvéve ugyan nála ilyen kifejezéseket: "végtelen és mindentudó lény" - "mindenütt jelen való végtelen jóságú és hatalmú Isten" - "a miénknél ma-

gasabb szellem”, de ezek a nem értelmezett, szólásszerű kifejezések nem bizonyítékok arra, hogy Felméri istene az ember világától független, világon túli transzcendens lény lenne. Arra viszont bőven van bizonyítékunk, hogy az isten fogalmának lényegét Felméri „a legfőbb eszménnyel” azonosítja. Isten „a legfőbb fogalom”, „a legfőbb eszmény”, amelyben „egybeolvad mindennek a felső foka, amit mi, mint nagyot és jót tisztelünk”. Azt mondhatjuk tehát, hogy isten Felméri értelmezésében azonos az ember, az emberiség felállította magasrendű értékekkel, elsősorban a legmagasabbrendű erkölcsi értékekkel, „az erkölcsi tökélyvel”. „Isten - írja Felméri - az örökéletű erkölcsi tökély, s mint ilyennek három attribútuma van: jóakarat az érző lényekhez, igazságosság a próba alatt levő erkölcsi lényekhez és baráti indulat a hozzá hasonló elmékhez, akik t.i. erkölcsi harmóniába jutottak.” (606. old.) Mindhárom attribútumot összefoglalja az az attribútum, amelyet Felméri istennel kapcsolatban a legtöbbször említ: „végtelen szeretetű isten”, „Isten az örök szeretet: a vallásnak ez a központja”. (614, 623. old.) Krisztus is a felebaráti szeretet megtestesült eszménye, „a felebaráti szeretet nagy mestere”. (620. old.) Az isten és az emberek közötti szeretetteljes viszonyt Felméri Pestalozzira és Fröbelre is hivatkozva - antropomorf módon - többször is az anya és a gyermeke közötti viszony, a szülői szeretet analógiájaként ábrázolja. A vallásos érzés gyökere az a szeretet, az a gondoskodás, amelyben a gyermeket szülei és környezete részesítik. „A vallásos érzés - írja Fröbelre hivatkozva - az anya és a gyermek egymásra mosolygásával kezdődik.” (614. old.) „Az Isten iránti szeretet a szülői szeretet folytatása” - mondja Pestalozzit idézve. (32. old.)

Az említett isteni attribútumok nyilvánvalóan azoknak az erkölcsi erényeknek eszményesített, egy antropomorf módon megszemélyesített eszménykép tartalmaivá tett - mondhatnók - kinagyításai, amelyeket - mint már az előzőekben is tárgyaltuk - Felméri a demokratikus nemzeti társadalomban a társadalomban a társadalmilag egyenlővé vált polgárok emberi viszonylataiban a nemzeti társadalom megerősítése, fejlődése érdekében alapvetőeknek tart: jóakarat, igazságosság, felebaráti szeretet. Ezek az erények - mint Felméri a társadalmi elnyomás, az emberi kegyetlenség számos példájával bemutatta - az emberiség társadalmi fejlődésének korábbi szakaszaiban, az ókori és középkori despotikus uralmi rendszerekben, a népet a társadalomból, a nemzetből kirekesztő, a társadalmi osztályok, a fajok és a felekezetek között áthághatatlan válaszfalakat emelő, a születési és vagyoni előjogon alapuló társadalmakban nem érvényesülhettek.

Az erkölcsi ideálként, megszemélyesített eszményként felfogott istenséget Felméri emberi szükségletnek tartja. Az ember sajátossága, hogy eszményképeket keres vagy teremt és követ. „Nekünk közönséges halandóknak - írja - szakadatlanul szükségünk van egy magasabb erőforrásra.” (33. old.) Hogy Felméri istenfelfogásában a megszemélyesített eszménykép a lényeg, azt semmi jobban nem bizonyítja, mint az, hogy a közönséges halandó eszményi erőforrásaiként az emberiség zseniális szellemi és erkölcsi kiválóságait is felsorolja. Ők ugyanazt a szerepet töltik be, mint az antropomorf módon elképzelt isteni eszmény. Jézus nem is isten fiaként, hanem az emberiség nagyjaival azonos rangú eszményként jelenik meg. Idézzünk Felméritől: „S vajon nem úgy van-e, hogy valamint a delejesség és villamosság hajtják gépeinket: szintűgy mozzgatják szellemi és erkölcsi gépezetünket azok a szellemi és erkölcsi erők, melyek összpontosultak az emberiség szellemi hőseiben: Jézusban, Spinozában, Dantében, Shakespeareban, Michel

Angeloban, Petőfiben, Aranyban, stb. Mi az ő halhatatlan műveikből merítettünk új erőt fogyatékos erőnk pótlására a szép, jó és igaz eszméiért való küzdelemben." (33. old.)

Felméri elfogadja a vallás keletkezésének azt a magyarázatát, hogy a vallásban az embernek a rajta kívüli ismeretlen természeti és társadalmi erőktől való függése fejeződik ki. A gyermek vallásos nevelésének a lehetősége és szükségessége abban is gyökerezik, hogy a gyermek élete "a legigazibb kifejezése a más erőktől függés érzetének". Az ismeretlen erőktől függés érzetének". Az ismeretlen erőktől való függésükből eredő nyugtalanságunk, támaszkeresésünk természetes emberi szükségletként hozza létre és tartja fenn a vallást. Ebben a tekintetben nem különbözik egymástól a természeti népeknek babonával és fétisimádással jellemezhető vallása és a keresztény vallás. "A vallás - írja Felméri - mint az emberi lélek természetes szükséglete egy vagy más alakban minden népnél nyilvánul. Az nem kifogás, hogy a természeti népek vallása tele van fetisizmussal, babonával, mert a babona és a fétisimádás alapja a szív egyetemes vágya, hogy ily vagy oly nyugtalanságát, háláját vagy kegyeletét fejezze ki ama ismeretlen erő iránt, melytől függni véli sorsát, örömet és bánatát, s melyre gyöngeségében támaszkodni óhajt." (608. old.) Nem arról van természetesen szó, hogy egyenlőségjel tehető a fétisimádás, a görög istenekben való hit és az "erkölcsi tökélyé", "a végtelen josággá", "a legfőbb fogalomká", "a minden nagyot és jót magában foglaló eszménnyé" nemesült, Felméri értelmében felfogott keresztény istenhit közé, megjelöli azonban az istenhit minden megjelenési formájának, akár primitív, akár eszményesítetten monoteisztikus ez a megjelenési forma, közös emberi, pszichológiai gyökerét. És ez a közös gyökér - mint láttuk - a támaszkeresés valami biztosban, megingadhatatlanban. Erre a modern embernek is szüksége van, nem azért, hogy ezt "a magasabb erőforrást" félje, kiengesztelje, hanem hogy a kor nemes eszméinek megvalósításáért folytatott küzdelemben erőt adó "támasza és mintája" legyen. "Úgy vagyunk alkotva, hogy erényre való törekvéseink közepett jólesik egy ingadhatatlan támasz és egy minta, hogy akaratainkat egy végtelen tökélyű lény akarata mintájára idomítsuk." (613. old.)

Az ember sajátja "az eszményi iránti érzék", sajátja, hogy legnemesebb érzelmeiből "megalkossa a művészet, vallás és erkölcs örök eszményi körét". (33. old.) Az ember tehát maga alkotja a művészet és az erkölcs eszményi körét éppúgy, mint a vallását, maga alkot magának "egy örökszeretettű lényt". Abban az értelemben, hogy az ember sajátos tulajdona az eszmény iránti vágy, "az áhítozás a prózainál' fenségesebb körbe", lehet beszélni arról, hogy az ember jellemzője a "sensus numinis": az istenség iránti vágyakozás. Mindezzel azonban még inkább igazolódik, hogy Felméri vallásosságában, istenhitében nincs igazán transzcendens elem; ez a vallásosság istenhit e világi pszichológiai szükséglet vagy mint maga Felméri plasztikusan kifejezi: "a vallás, mint az emberi természet folyamánya, az ember természetéből ered, az emberi lélek elsőrendű kiegészítő része." (33. old.)

A támaszkeresési szükségletből, a magasabb erőforrásra támaszkodás szükségletéből származó vallás, istenhit megteremtésében Felméri szerint - logikusan - a képzeletnek van meghatározó szerepe. Erről is félreérthetetlenül ír: "Ez az eszményi iránti érzék, közönségesebb néven a szép, fenséges iránt való vonzalom, mely magában foglalja az esztetika és a vallás körét. Javá érzelmeink és értelmi életünk nagymestere: a képzelet működnek itt közre." (20. old.)

Már az eddigiekből is következik, és több utalás is történt már rá, hogy az ember belső szükségletét kielégítő, képzelete által teremtetett vallás, istenhit antropomorf jellegű, "az emberre utaló". Felméri maga erről így ír: "Sőt legmagasabb érzelműnk: a vallásos érzet is soká igaz anthropomorphismusból táplálkozik." A természeti népek és az ókori görögség vallásában az antropomorfizmus nyilvánvaló. "Az ókori görög a maga képére teremti isteneit." De antropomorfizmustól áthatottak maradnak Felméri szerint az Istent szellemiségként felfogó monoteista vallások is: a kereszténység is. "Ezzel szemben - írja - bármily magas és fennkölt a keresztény vallás, mégis az emberre utal, midőn tanítja, hogy a világ teremtetője: Atyánk, mi pedig az ő gyermekei, egymásnak testvérei vagyunk." (31-32. old.) Mindhogy ez a keresztény alapképzés teljesen a családi viszonyok analógiájára történik, ezért tér vissza Felméri többször is arra a megállapításra, hogy "az isten iránti szeretet a szülői szeretet folytatása". A keresztény vallás körében is "merőben az emberi viszonyok analógiája szerint érzünk és gondolkodunk". (32. old.)

A Felméri értelmezte vallásosság keretébe belefér az ima, de ugyancsak sajátos értelmezésben és funkcióval. Az ima lényegét Felméri így foglalja össze: "imádkozni annyi, mint erkölcsileg lélegezni". (616. old.) Az imának ez a meghatározása egyenesen következik Felmérinek a vallás és az erkölcs kapcsolatára vonatkozó fent ismertetett felfogásából. Az imádság funkciója a lelkiismeret-vizsgálat és ez által önmagunk erkölcsi tökéletesítése. Az ő szavaival: az ima "lényegében erkölcsi és nem csudás aktus, a magát méltelyező lelkiismeret aktusa, mely most vádolja, majd összeszedi magát, hogy a gonosszal való harcot újból kezdje, hogy eredménye legyen a lélek javulása s a szív tisztulása és tökélyesbülése". (615. old.) Mélységesen idegen Felméritől az élettől, a társadalmi cselekvéstől, a munkától eltávolító, az istenibe, a misztikumba mélyedést életcéllul kitűzésű, extatikus, kontemplatív imádkozó életforma. "Az élet nekünk nem az extazisért adatott - írja -, hanem cselekvésért. Egy-egy pillanatnyi ima csak akkor jó és szent, ha sok órai munka előzi meg és kíséri, de munkától fel nem ment bennünket." (615. old.) Nyilvánvaló, hogy az ilyen ima tulajdonképpen nem is tartalmaz olyan intencionalitást, amelynek célpontja a transzcendens isten lenne, mégha az isten szóval fejezzük is ki a megszemélyesített erkölcsi jót, amelyhez lelkiismeretünk saját cselekedeteink erkölcsi értékét méri. Az ilyen imának nem lehet természetesen egyháziilag előírt szövege, nem lehet un. ekklezológiai jellegű, hanem csak rövid magánima, teljesen személyes jellegű ima, amely "a szív természetes kinyílása". Az imának jellegében olyannak kell lennie, mint amilyen annak az öreg szamojéd asszonyé, aki arra a kérdésre, imádkozott-e valaha, így felelt: "Reggelenként sátramból kilépve meghajlok a nap előtt, s azt mondom: ha te felkelsz, én is felkelek; este pedig ezt: ha te lefekszel, én is aludni megyek." A kisgyermek imái pedig ilyenek: "Óh istenem, szeretlek téged: téged aki oly jó vagy; kérlek te is szeress engem" vagy "Jézus, csókolj meg engem!" vagy "Őrizz meg tűztől, gonosz embertől és őrizz meg rossz embertől, ámen."

Az imádkozásnak mégis van egy kötöttebb, nemcsak magánjellegű formája és ez az egyházi énekek, zsoltárok, himnuszok közös éneklése. Ezzel kapcsolatban mindenképp előtérbe kell rámutatnunk, hogy Felméri szerint az a vallás, amely "benső személyes viszony" az eszményit, a tökéletest megtestesítő, megszemélyesítő istennel, amely "a szív, az érzés ügye s nem az észé", rokon a művészettel. A zenéről pl. a következőket

olvashatjuk tőle: "A zenei actio fő eleme a hangok harmóniája, mely bennünk önkénytelen visszhangképpen felkölti az erkölcsi összhang, a rend és az accord érzetét, s következőleg a tökély érzetét is, mely a mi eszményünk, azaz rendeltetésünk." (585. old.) De ugyanez a funkciója a vallásnak is: az erkölcsi tökéletesség megérzése, átélése, törekvés feléje, megvalósítására. Már fentebb szó volt arról, Felméri "az eszmény iránti érzék, a szép és fenséges iránti vonzalom" megnyilvánulási körének az "aestetikát és a vallást" tartja. Az érzékelhető dolgok világából a legmagasabb eszményig felemelkedni, a prózai, az utilitarista moralitástól a "kötelesség tisztább eszméjéhez" eljutni csak akkor tudunk, ha ebben a művészet és a vallás hőfokán kifejeződő érzelmeink és a mindkettőben "nagy mester": a képzelet segítenek nekünk.

Az imádság kiegészítője a zene, sőt a vallásos himnuszok és karénekek "szívből való éneklése" az imádság egy fajtája. De a vallásos énekek szerepe általánosabban is értelmezhető. Felméri szerint a vallásos énekek "minden igazi vallásnak kiegészítő részei", mint ahogy kiegészítő része általában a művészet, a zene mellett a képzőművészet is: nagymesterek vallásos témájú remekművei. Az ilyen ének által "minden tanítási külsőség nélkül" nyomul be a vallásos áhitat fokán a gyermek szívébe "az emberiség". Az "igazi természetes és erőteljes" vallásos zene, himnusz az egyetemes emberiség meggyökereztetője: összekapcsol és nem elválaszt, "nem ismer felekezetet, csak Istent és Krisztust". A zene, az ének vallási funkciójáról szóló fejtegetései ismét alkalmat adnak Felmérinek arra, hogy nyomatékkal szembeszálljon a felekezeti vallással, a tételes vallással, az emberiséget, a nemzetet megosztó vallási dogmarendszerekkel. A zene, az ének juttatja érvényre a legegységesebb módon mindazokat az érzelmileg átélt értékeket, amelyek a Felméri által értelmezett vallás tartalmi lényegét teszik ki. Az egyházi énekeknek a vallásos nevelésben játszott szerepét ugyanis így foglalja össze: "...az egyházi énekekből kerül ki az élet chorusa: azaz a testvériség békéje, a különböző osztályok barátságos érzülete és a nemzeti nagy család solidaritása." (617. old.)

A vallásos nevelés eszközei közül szó volt eddig a Bibliáról, melyet természetesen "az ifjúság számára meg kell szerkeszteni", az imáról, az egyházi énekekről. Említést tesz még Felméri "az ifjúság szívéhez szóló" egyházi beszédek fontosságáról is a nélkül, hogy ezek tartalmát részletezné. Nem lehetnek kétségeink a felől, hogy az egyházi beszédekből is "az élet chorusának" kell kikerülnie vagyis ugyanazokat az erkölcsi eszményeket kell az ifjúság érzelmeit és képzeletvilágát megragadó módon közvetíteniük, amelyekről az imént az egyházi énekekkel kapcsolatban volt szó. "A tanulók szívéhez szóló imák és egyházi beszédek, az ifjúság betanulta és előadta egyházi énekek s az ifjúság számára szerkesztett bibliák" - íme ezek az ifjúság számára rendezett istentiszteletek tartalmi elemei. És amikor Felméri a vallásos nevelés "nemzeti korszakához" illő eme nevelő eszközökről és formákról szól, ismételten és ismételten elutasítja a dogmatikus tételeket bebifláztató felekezeti vallásos nevelést "e maga rozsdamarta módszerével és terméketlensége egész pusztaságával". (623. old.)

Az iskolai vallásoktatást, a vallástant mint tantárgyat természetesen Felméri nem iktatja ki a vallásos nevelés eszközei közül, de tartalmáról nincs a fentiekén túl külön mondanivalója sem A vallásos érzet és nevelése című fejezetében. Arra viszont szintén újból nyomatékkal rámutat, hogy a vallást nem lehet tudományként tanítani, mert a vallás "a szív dolga, s a szívvel nem lehet argumentálni", "a krisztusi vallás nem tudós

vallásban áll, hanem élő szeretetben" Éppen ezért "a szeretet vallásába csak megerkönszenv vezethet be: az gyűjthatja lángra az ifjú szívet, s annak híjával, ha a nevelő az angyalok nyelvén szól is, hiába beszél" (619. old.) Ennyi a mondanivalója a vallásoktatásról.

Igyekezünk sokoldalúan megvilágítani Felméri felfogását a vallásról, az istenhitről, a vallásos nevelésről. Röviden összefoglalva megállapítható, hogy az ő vallásosságának a tartalmi lényegét a legmagasabb hőfokon, a legteliessbb önzetlenséggel azok az erkölcsi eszmények alkotják, amelyek szerinte a saját korában és az akkori Magyarországon az emberiség és a nemzeti fejlődés egymástól elválaszthatatlan ügyét voltak hivatva szolgálni. Felméri maga nevezi az általa korszerűnek tartott vallásos nevelést "a vallásos nevelés nemzeti korszakának". A vallásos nevelés olyan egyetemes eszményeknek az érzelmi meggyökereztetése a gyermekek, az ifjak "szívében", amelyek - mint láttuk - "orvosolni képesek az új nemzedékek erkölcsi érzete neveltségét", amelyek követésének "szükségszerű következménye" lesz a nemzet felekezeti szétesettségének, a különböző társadalmi osztályok, rétegek, nemzetiségek szembenállásának megszűnése, a nemzet egységének erősítése. Ne feledjük el, hogy Felméri korában, a XIX. század második felében még nagyonis aktuális és progresszív törekvés volt a rendi és felekezeti elkülönültség felszámolásáért, a polgári értelemben vett nemzetté válásért, a demokratikus nemzeti társadalmi berendezkedésért vívott eszmei küzdelem Magyarországon. Az így értelmezett vallás istene sem e világon túli, transzcendens lény, hanem az emberiség történelmi fejlődése során létrejött, az adott történelmi korban a legmagasabbrendű értékeket, eszményeket összefoglaló fogalom, "a legfőbb fogalom" amelyet mint megszemélyesített "legfőbb eszményt" személyesen, "szívünkben" élünk át. Az ilyen magasrendű eszmény viszont mint "magasabb erőforrás", mint támasz és mint az embernek szükséglete, az ember erkölcsi tökéletesedésének feltétele. A vallás az, amely bennünket arra "sarkall", hogy "mint a vallás latin neve mutatja (religäre) saját létünket a legfőbb eszménnyel összekössük". (606. old.)

Felméri felveti azt a szerinte fontos kérdést, vajon a vallásos nevelést, ennek "a legfőbb eszményre irányuló fennkölt és bonyolult érzésnek" a nevelését lehet-e, szabad-e már gyermekkorban elkezdni. Nem jogosult-e az a Rousseau hatására többek által is feltett kérdés: "Hátha jobb volna, ha az ifjú lélek a maga szárnyain lassan emelkednék arra a magaslatra, ahol Istent megtalálja, mert hát a mi eszünk alkotta Istent a gyermeki lélek nem bírja felfogni". (607. old.) A Felméri értelmezte vallásosságból, istenhitről logikusan következik a válasz a fenti kérdésre. Azt az érzületet, amelynek legmagasabb foka az isteni tökély tartalmazta értékeknek, a kötelesség tisztább eszméjének, a cselekvő felebaráti szeretetnek, az igazságosságnak a tudatos megértése és átélése, már kora gyermekkortól fel kell ébreszteni, fejleszteni, nevelni kell, mint ahogy a hazaszeretet érzését is "dalban és szavalatban" és más eszközökkel sokkal előbb kezdjük neveltjeinkbe táplálni, mintsem "eszünk tisztába jönné a honpolgár és a hazaszeretet magas fogalmaival." (609. old.)

FELMÉRI ÜBER DIE RELIGION UND DIE RELIGIÖSE ERZIEHUNG

Lajos Felméri war der erste Professor für Pädagogik in der 1872 in Kolozsvár (Klausenburg in Siebenbürgen) errichteten ungarischen Universität (Ferenc József Tudományegyetem /Franz - Josef - Universität/). Seine pädagogischen Ansichten standen zur damals in Ungarn vorherrschenden Herbartischen Pädagogik im Gegensatz. Auf die Ergebnisse der damaligen Naturwissenschaften und der sich in Entfaltung begriffenen Kinderpsychologie bauend hat Felméri ein progressives pädagogisches System erarbeitet, das die kreativen Eigenschaften, die Gesetzmässigkeiten der Entwicklung und die individuellen Unterschiedlichkeiten der Kinder mit berücksichtigte. Für seine politischen und gesellschaftlichen Ansichten war der bürgerlich - demokratische Liberalismus charakteristisch, er begeisterte sich für die Ideen der französischen Revolution. Seine Pädagogik ist auch von diesen Ideen durchdrungen. Über die Religion und religiöse Erziehung hatte er eigentümliche Ansichten.

Die Studie behandelt seine Ansichten, die er in diesem letzteren Themenkreis darlegte. Nach der Auffassung von Felméri müssen die Religion und die religiöse Erziehung parallel zur Entstehung der bürgerlich - demokratischen und nationalen Gesellschaften des 19. Jahrhunderts, zum Fortschreiten der Humanisierung der Menschheit umgestaltet werden. Nach den Perioden der konfessionellen Hetze und Konkurrenz muss die "nationale Periode" der religiösen Erziehung eintreten. Davon ausgehend bekämpft er die Absonderung der Kinder auf Grund ihrer Zugehörigkeit zu den Konfessionen, er ist kein Anhänger der konfessionellen Schulen und übt eine scharfe Kritik an der das konfessionelle Bewusstsein verstärkenden, an den leergewordenen Dogmen der Religion festhaltenden religiösen Auffassung und Erziehung. Er meint, das Wesen der Religion in den für "das Gemeinwohl förderlichen" Tätigkeiten, in der sich "in der reinsten Idee der Pflicht" manifestierenden "allgemeinen Nächstenliebe" gefunden zu haben. Felméri stellt die Religion, die religiöse Erziehung in erster Linie in den Dienst jener Ideen der Moral, die er mit Rücksicht auf die Entstehung und Erstarkung der demokratischen nationalen Gesellschaft für richtig erachtet. Die Studie analysiert den Inhalt dieser irdischen, von den transzendenten Elementen befreiten Religion und religiösen Erziehung von universellem menschlichem und allgemeinem nationalem Charakter sowie auch die Methoden dieser Erziehung. Dieser irdischen Religion und Religiosität gehen gewisse Vorstellungen in der pädagogischen Literatur voraus (Pestalozzi, Schleiermacher), und diese Vorstellungen lassen sich bei Felméri nachweisen.